

Ἡ δογματική ὡς δικανική ἀντίληψη
καὶ ὡς ἐρμηνευτική διαδικασία.
Οἱ θεολογικὲς προϋποθέσεις
γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ νοήματος τῆς πίστεως

ΣΤΑΥΡΟΥ ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ*

Θεολογία καὶ γλῶσσα

Ἡ θεολογία καὶ μάλιστα ἡ δογματική ἐκφράζεται μὲ τὴ γλῶσσα καὶ τὶς ἔννοιές της. Ὡστόσο, ἡ γλῶσσα σημαίνει δίχως νὰ περικλείει ἢ νὰ ἐξαντλεῖ τὴν ἀλήθεια τῆς πίστεως, ἡ ὁποία εἶναι πρωτίστως χαρισματική ἐμπειρία καὶ βίωμα καὶ κατόπιν γίνεται γλῶσσα, ὀρολογία καὶ ἔννοιες μὲ συγκεκριμένο σημασιολογικὸ περιεχόμενο. Εὐθύς ἐξαρχῆς εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἡ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας δὲν δημιουργεῖ μία νέα γλῶσσα ἀλλὰ προσλαμβάνει κατὰ τρόπο φυσικὸ καὶ διακριτικὸ τὴ γλῶσσα τοῦ πολιτισμικοῦ περιβάλλοντος στὸ ὁποῖο ἀναπτύσσεται. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἐντοπίζεται καὶ ἡ συμβατικότητα τῆς γλώσσας ὡς πρὸς τὴν ἀλήθεια. Κατὰ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση ἡ ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ δὲν ἐξαντλεῖται στὴ λεκτικὴ διατύπωσή της. «Ἡ γὰρ ἀληθὴς τοῦ Θεοῦ δύναμις οὐκ ἐν συλλαβαῖς τὸ εἶναι ἔχει»¹. Προηγεῖται πάντοτε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἐμπειρία τῆς ἀλήθειας ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ ἀκολουθεῖ ἡ σάρκωσή της σὲ γλῶσσα. Δίχως τὴν ἐμπειρία τῆς πίστεως, ἡ γλῶσσα ἀπὸ μόνη της δὲν περικλείει οὔτε ἐξαντλεῖ τὴν ἀλήθεια τῆς βιούμενης πραγματικότητας. Σὲ κάθε περίπτωση ὁ κτιστὸς ἄνθρωπος μὲ τὴ γλῶσσα, τὴν ὁποία ἐπινοεῖ, ἐκφράζει τὴν

* Ὁ Σταῦρος Γιαγκάζογλου εἶναι σύμβουλος τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων / Ἰνστιτούτο Ἐκπαιδευτικῆς Πολιτικῆς, διδάσκων στὸ Ἑλληνικὸ Ἀνοικτὸ Πανεπιστήμιο καὶ διευθυντὴς τοῦ περιοδικοῦ *Θεολογία*. Τὸ παρὸν κείμενο ἀποτελέσει εἰσήγηση στὸ Δ' Διεθνὲς Συμπόσιο Ὁρθόδοξης Δογματικῆς Θεολογίας ποὺ ἔλαβε χώρα μεταξὺ 22-25 Σεπτεμβρίου 2013 στὴ Σόφια τῆς Βουλγαρίας, μὲ θέμα: «Δόγμα καὶ ὀρολογία στὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση σήμερα».

1. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Κατ' Ἐννομίον Β'* 291, PG 45, 1005.

έμπειρία της άκτιστης ενέργειας του Θεού. Ὡστόσο, μεταξύ κτιστού και άκτίστου δέν ύφίσταται καμία αναλογία και όμοιότητα.

Εἶναι παράδοξο, συνεπώς, νά αναζητεῖται ἡ ἀλήθεια τῆς πίστεως ἀπό τῆ θεολογική σκέψη τῆς ἐποχῆς μας στίς δομές, στά μορφολογικά σχήματα και στίς λέξεις-έννοιες τῆς βιβλικῆς γλώσσας. Τό γεγονός τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας δέν ἀποτελεῖ γλωσσικό γεγονός, τό όποῖο μέ τήν ἐρμηνευτική και ἀναλυτική μέθοδο τῆς ἀπομύθευσης και τῆς ἀποδόμησης μπορεῖ νά ὀδηγήσει στήν καρδιά τῆς θεολογικῆς ἀλήθειας. Ἡ ἀπολυτοποίηση τῆς γλώσσας πού παρατηρεῖται στή σύγχρονη θεολογική ἐρμηνευτική κατ' ἐπίδραση τῆς ἀναλυτικῆς φιλοσοφίας τῆς γλώσσας, ἡ ὅποια και ταυτίζει τό εἶναι μέ τή γλώσσα (M. Heidegger, H. G. Gadamer), ἐγκλωβίζει ἐν τέλει τό πρόσωπο και τό γεγονός τοῦ Χριστοῦ, τήν ἐμπειρία τῆς σχέσης και κοινωνίας μαζί του, σέ ἕνα εἶδος «λογομονισμοῦ», στήν ἀπλή ἐξαγγελία τῆς διδαχῆς και στήν αὐτονόμηση τοῦ γλωσσικοῦ ἐνδύματος τοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος². Ὡστόσο, ὁ Χριστός εἶναι ὁ ἕνας τῆς Τριάδος, εἶναι πρόσωπο πού δρᾷ και ἐνεργεῖ στήν ἱστορία, εἶναι πρῶτιστα γεγονός και ὄχι ἀπλῶς λόγος ἢ διδαχή. Ὁ Θεάνθρωπος δέν κηρύσσει μία ἀφηρημένη διδασκαλία ἀλλά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του και καλεῖ τόν ἄνθρωπο σέ ἐμπειρικῆ μετοχή και προσωπική σχέση μαζί του. Ὁ Χριστός αὐτοπροσώπως εἶναι ἡ ὁδός, ἡ ἀλήθεια και ἡ ζωή. Ἡ ἀλήθεια εἶναι βιωμένο γεγονός στό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ και γίνεται χαρισματικό γεγονός διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στήν Ἐκκλησία, τό όποῖο κοινωνεῖται διὰ τῆς Εὐχαριστίας. Δέν εἶναι ἄσαρκη διδαχή ἀλλά ἡ «λόγωση» τῆς σάρκα³, ἡ σάρκωση τῆς ἀλήθειας στό Πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Στήν Ἐκκλησία ἡ ἐμπειρία τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ δέν εἶναι ὑπόθεση λόγων ἢ λέξεων ἀλλά ἐμπειρικῆς μετοχῆς. Στή γνώση τῆς ἀλήθειας προηγεῖται ἡ ἐμπειρία τῆς ἴδιας τῆς ἀλήθειας και ἀκολουθεῖ ἡ λεκτική διατύπωση τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας. Στούς Ἑλληγες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας τὰ ὀνόματα τῆς θεολογίας εἶναι συμβατικά σχήματα τῆς γλώσσας, πού σημαίνουν πράγματα και γεγονότα, τὰ όποῖα σχετίζονται και ἔχουν ὡς αἰτία τή δράση τοῦ άκτιστου Θεοῦ στήν κτίση και στήν ἱστορία. Τό δόγματα, συνεπώς, εἶναι πρωτίστως «πράγματα» και δευτερευόντως «ὀνόματα», λέξεις και έννοιες⁴.

2. Βλ. σχετικά ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, *Θεολογία και γλώσσα*, Ἀθήνα ³2002, σσ. 28 ἐξ.

3. Πρόκειται γιά τήν διὰ τοῦ Λόγου πρόσληψη και θέωση τοῦ ἀνθρώπου. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσις Ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως Δ*, 18B, κείμενο-μετάφραση-εἰσαγωγή-σχόλια Νίκου Μαρσοῦκα, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 404.

4. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Ἀντιρρητικός πρὸς Ἀκίνδυνον 5*, 17, 68, Συγγράμματα, τόμος

Ἡ ὀρθόδοξη θεολογία, ἐξ ἄλλου, δὲν ἐγκλωβίζεται μονοσήμαντα στοὺς φιλοσοφικοὺς δρόμους τοῦ ἀποφατισμοῦ ἢ τῆς καταφατικῆς θεολογίας ἀλλὰ σημαίνει γλωσσικὰ τὴν ἐν Χριστῷ ἐμπειρία τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, ἐμπειρία τὴν ὅποια βιώνει κατ' ἐξοχὴν στὴ λειτουργικὴ καὶ λατρευτικὴ ζωὴ τῆς. Ὁ περιήφημος ἀποφατισμὸς⁵ τῆς πατερικῆς θεολογίας ἀφορᾷ τὸ ἀκατάληπτο καὶ ἀμέθεκτο τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ καὶ σαφῶς δὲν ἀναφέρεται στὴν ἐμπειρία τῆς ἀλήθειας, τῆς γνώσης καὶ τῆς κοινωνίας μὲ τὸν Θεό, τὴν ὅποια ἐκφράζει θετικὰ καὶ ἐμπειρικὰ μὲ τὰ συμβατικὰ σχήματα τῆς γλώσσας ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ. Χαρισματικὴ ἐμπειρία τοῦ Θεοῦ καὶ ἔκφραση αὐτῆς τῆς ἐμπειρίας μὲ τὴ γλώσσα εἶναι ὁ ἄξονας πού συγκροτεῖ ἱστορικὰ τὴ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ θεολογία.

Συχνὰ στὴ γλωσσικὴ ἀνάλυση τῆς πατερικῆς θεολογίας ἀπὸ νεότερους δυτικούς ἐρευνητὲς γίνεται λόγος γιὰ ἐξελληνισμό τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἢ γιὰ ἐκχριστιανισμό τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Πράγματι, ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ παιδεία, ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη, ἡ λογοτεχνία, ἡ τέχνη, ἡ ὀργάνωση καὶ οἱ θεσμοὶ τοῦ δημόσιου βίου, ἡ δημοκρατία καὶ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ κόσμου διαμόρφωσαν σταδιακὰ ἓνα νέο μορφωτικὸ ἰδεῶδες μέσα ἀπὸ τὸ ὅποιο λειτουργεῖ καὶ ἐκφράσθηκε ἡ πατερικὴ σκέψη, ἡ θεολογικὴ ὀρολογία, ἡ λειτουργικὴ ζωὴ, ὁ συνοδικὸς θεσμὸς, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποίηση καὶ ἡ τέχνη, προσελήφθησαν ἔθιμα καὶ μορφὲς κοινωνικῆς ζωῆς, υἱοθετήθηκαν ἐπιστημονικὲς γνώσεις καὶ ἀξίες πού συνέβαλαν στὴν ἀνάδυση ἑνὸς ὀλόκληρου πολιτισμοῦ στὸ ἱστορικὸ προσκήνιο. Ὡστόσο, τοῦτο δὲν ἔγινε ἐξαρχῆς οὔτε αὐτόματα. Οἱ φιλοσοφικὲς καὶ θεολογικὲς ἀρχὲς τῆς ἀρχαιοελληνικῆς παράδοσης συγκρουήθηκαν σφοδρότατα μὲ τὴν πίστη τοῦ Χριστιανισμοῦ. Μάλιστα, οἱ διαφορὲς μεταξὺ τους ὀδήγησαν στὴν ἐμφάνιση μεγάλων αἰρέσεων. Ἡ σύγκρουση αὐτὴ καὶ ἡ ἀντιπαράθεση σταδιακὰ ὀδήγησε σὲ μία ἐκπληκτικὴ θεολογικὴ καὶ πολιτιστικὴ σύνθεση μὲ βασικὲς συνιστώσες τὸν Χριστιανισμό καὶ τὸν Ἑλληνισμό⁶. Ἀπὸ τὴ γό-

Γ', ἐκδ. Π. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 337, «Οὐχ ὑπὸ τῶν ὀνομάτων τὰ πράγματα μετασκευάζεται, τοῖς δὲ πράγμασι καταλλήλως ἢ τῶν νοημάτων σημασία μεθέλκεται καὶ μετατάπτεται· τῶν γὰρ ὀνομάτων αἴτια τὰ πράγματα, οὐ τῶν πραγμάτων τὰ ὀνόματα».

5. Βλ. ΛΟΣΚΥ ΒΛΑΔΙΜΗΡΟΥ, *Κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ*, μτφρ. Μ.Γ. Μιχαηλίδη, Θεσσαλονίκη 1974· *Ἡ Μυστικὴ Θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, μτφρ. Στέλλας Πλευράκη, Θεσσαλονίκη 1973. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, *Θεολογία καὶ γλώσσα*, σσ. 133-148. ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗ ΠΑΝΤΕΛΗ, *Ἑλληνικότητα καὶ Ἀντιδυτικισμὸς στὴ «Θεολογία τοῦ '60»*, διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 173-207.

6. Βλ. ΖΗΖΙΟΥΛΑ ΙΩΑΝΝΗ, *Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς. Ἡ συνάντηση τῶν δύο κόσμων*,

νιμη συνάντηση της ελληνικής σκέψης με την πίστη και ζωή της Ἐκκλησίας διαμορφώθηκαν νέες θεωρήσεις στην κατανόηση τοῦ Θεοῦ, τοῦ κόσμου, τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἱστορίας, κ.λπ. Πρόκειται γιὰ μία νέα ὄντολογία, τὴν ὁποία ἐπεξεργάσθηκαν οἱ Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἐπέκταση καὶ ἀνανέωση τῆς ἀρχαιοελληνικῆς φιλοσοφίας, ὡς θετικὴ ἀνταπόκριση στὴ φιλοσοφικὴ πρόκληση. Τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας ὡς περιεκτικὴ διατύπωση τῆς ἀλήθειας τῆς Ἁγίας Γραφῆς γιὰ τὸν Θεό, τὸν κόσμο καὶ τὸν ἄνθρωπο εἶναι ἀκατανόητα δίχως τὴ γλῶσσα τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας⁷.

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἀναπτύσσεται καὶ ἡ σχέση μεταξύ δόγματος καὶ αἵρεσης⁸. Ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ὀρθοδοξία συνιστᾶ ὀρθὴ ἔκφραση (δόγμα) τῆς καθολικότητος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας. Ἡ αἵρεση ἀποτελεῖ παραμόρφωση τῆς ἀλήθειας, πρᾶξι σχίσματος καὶ θεωρητικὴ διδαχὴ πού δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἐμπειρία τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς καθολικότητος τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία εἶναι πάντοτε ἡ βιωματικὴ διάσταση τοῦ δόγματος ὡς σύμπτωση τῆς διατυπωμένης με γλωσσικοὺς ὅρους ἀλήθειας με τὸ ἦθος καὶ τὴν ἐμπειρία τῆς ἀλήθειας στὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα. Μία σύντομη ἀναφορὰ στὶς αἵρετικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ ἐπισημαίνει τὸν θεολογικὸ ἀγῶνα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας νὰ ὀριοθετήσῃ δογματικὰ τὴν ἐν Χριστῷ πίστη καὶ ἐμπειρία τῆς. Ὁ δοκητισμὸς ὡς διαρχία πνευματικοῦ καὶ ὕλικου κατὰ τὰ ἐλληνικὰ

ἔκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 2003· Α' ἔκδοση Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμος ΣΤ', ἔκδ. Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1976, σσ. 519-559.

7. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ κατανοεῖται ὁ «χριστιανικὸς ἐλληνισμὸς» τοῦ π. Γ. Φλωρόφσκυ καὶ τοῦ π. Ἰ. Μέγιεντορφ. Βλ. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Πορεία τῆς ρωσικῆς Θεολογίας», στὸ συλλογικὸ τόμο *Θεολογία, Ἀλήθεια καὶ Ζωή, Πνευματικὸν Συμπόσιον*, Ἀθήνα 1962, σ. 32, «Τῆς [ρωσικῆς θεολογίας] ἀπομένῃ ἀκόμη νὰ φοιτήσῃ εἰς τὸ αὐστηρὸν σχολεῖον τοῦ χριστιανικοῦ ἐλληνισμοῦ. Ὁ ἐλληνισμὸς ἔχει ἀποκτήσῃ αἰώνιον χαρακτῆρα μέσα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν· ἔχει ἐνσωματωθεῖ εἰς τὴν σάρκα τῆς· ἔχει γίνῃ αἰώνια κατηγορία τῆς χριστιανικῆς ὑπάρξεως. Δὲν ἐννοῶ φυσικὰ τὸν ἐλληνισμὸν ὡς ἐθνικὴν ἰδέαν ἢ τὸν ἐλληνισμὸν τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος ἢ ἐκεῖνον τὸν καθυστερημένον καὶ κάθε ἄλλο παρὰ νόμιμον ἐλληνικὸν «φυλετισμὸν». Ἐννοῶ τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιότητα, τὸν ἐλληνισμὸν τῶν δογμάτων, τὸν ἐλληνισμὸν τῆς λατρείας, τὸν ἐλληνισμὸν τῆς εἰκόνας...». MEYENDORFF JOHN, *Catholicity and the Church*, New York 1983, σ. 47, «Ἡ θεολογία μας σήμερα πρέπει νὰ εἶναι συνεπὴς με τὶς θέσεις τοὺς [τῶν Ἑλλήνων Πατέρων]. Ὅλοι οἱ ὀρθόδοξοι θεολόγοι ὀφείλουσι νὰ γίνουσι Ἑλληνες με αὐτὴν τὴν ἔννοια». Πρβλ. ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗ ΠΑΝΤΕΛΗ, *Ἑλληνικότητα καὶ Ἀντιδυτικισμὸς στὴ «Θεολογία τοῦ '60»*, διδακτορικὴ Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 173-207. «Ὁ “χριστιανικὸς ἐλληνισμὸς” τοῦ π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ καὶ οἱ Ἑλληνες θεολόγοι τῆς γενιᾶς τοῦ '60», *Θεολογία* 4/2010, σσ. 247-288.

8. Βλ. ΜΑΤΣΟΥΚΑ ΝΙΚΟΥ, *Ὁρθοδοξία καὶ αἵρεση στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς Δ', Ε', καὶ ΣΤ' αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη²1992.

πρότυπα σκέψης εμφανίζεται ήδη κατά τὰ τέλη τοῦ 1^{ου} αἰ. Στὸν 2^ο αἰ. κυριαρχεῖ ὁ Γνωστικισμὸς ὡς διαοριχτὸ καὶ ἱεραρχικὸ σύστημα μὲ ἑλληνικὲς καὶ ἰουδαϊκὲς προϋποθέσεις. Ἡ ἀντιχριστολογικὴ βάση τοῦ Γνωστικισμοῦ ἀποθεώνει τὴν πνευματικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου καὶ καταδικάζει τὴν ὕλική σύστασή του. Ὁ Σαβέλλιος δίδασκε ὅτι ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα εἶναι φανερώσεις τοῦ ἑνὸς καὶ μοναδικοῦ Θεοῦ καὶ δὲν εἶναι τρεῖς ἰδιαίτερες ὑποστάσεις. Ἀκολούθως, κατὰ τὸν Ἄρειο, ὁ Λόγος θεωρεῖται ὡς τὸ πρῶτο κτιστὸ δημιούργημα τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὸν Ἀπολλινάριο, ὁ Λόγος προσέλαβε ἄψυχο καὶ ἄλογο σῶμα. Γιὰ τὸν Νεστόριο ὁ Ἰησοῦς δὲν ἦταν Θεὸς ἀλλὰ θεοφόρος, ἀφοῦ οἱ δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ ἦσαν πλήρως διακεκομμένες, ἐνῶ ἡ σχέση τους ἦταν ἀπλῶς ἠθική. Ἡ Παναγία ὑπῆρξε ἀπλῶς Χριστοτόκος ὡς ἀνθρωποτόκος καὶ ὄχι Θεοτόκος, ἀφοῦ γέννησε ἕνα ἀνθρώπο, στὸν ὁποῖο κατόπιν ἐνοίκησε ὁ Θεὸς Λόγος. Ὁ μονοφυσιτισμὸς τοῦ Εὐτυχοῦς, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Νεστόριο, πρέσβευε ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση τοῦ Χριστοῦ ἀπορροφήθηκε πλήρως ἀπὸ τὴ θεϊκή. Στὴ συνέχεια ὁ μονοθελητισμὸς, ἐνῶ δεχόταν τὶς δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ, ἀναγνώριζε, ὡστόσο, μονάχα, μία θέληση καὶ μία ἐνέργεια στὸν Χριστό.

Δόγμα καὶ δογματικὴ

Στὴν ἀκμὴ τῆς σχολαστικῆς σκέψης τοῦ Μεσαίωνα κυριαρχεῖ ἡ θεολογία τῆς οὐσίας. Θεὸς δὲν σημαίνει πρωταρχικὰ τὰ πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἀλλὰ γενικὰ τὴ θεότητα ὡς ἀπρόσωπη καὶ ἀνυπόστατη οὐσία. Ὡς ὑπέριστα εἶναι, ἡ ἀπρόσωπη θεία οὐσία προηγεῖται ὑπαρκτικὰ ὡς βάση τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα ἀναδύονται ὡς ἐσωτερικὲς σχέσεις ἀντίθεσης αὐτῆς τῆς οὐσίας. Ἡ Τριάς τῶν Προσώπων δὲν εἶναι παρὰ τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς διαδικασίας ἀπορροῆς ἢ μιᾶς ἐσωτερικῆς ἀναγκαιότητος τῆς οὐσίας. Ταυτόχρονα, καθιερώθηκε μία ψυχολογικὴ ἐρμηνεία τῶν Τριαδικῶν Προσώπων. Ἀρκεῖ ἡ ψυχολογικὴ ἀτομικότητα ἑνὸς ἀνθρώπου (νοῦς-λόγος-πνεῦμα) γιὰ νὰ ὀριστεῖ ἀναλογικὰ καὶ ἀναγωγικὰ (*analogia entis*) ἡ οὐσία καὶ ἡ προσέλευση τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος⁹. Τὸ *Filioque* ὡς συνέπεια μιᾶς τέτοιας θεώρησης ἐπισημαίνει ὄχι ἀπλῶς μιὰ ἔλλειψη σαφοῦς διάκρισης μεταξὺ προσώπου καὶ οὐσίας, ἀλλὰ τὴν

9. Βλ. ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ, *Κοινωνία θεώσεως, Ἡ σύνθεση Χριστολογίας καὶ Πνευματολογίας στὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ*, Ἀθήνα 2001, σσ. 66-77.

προτεραιότητα της θείας ουσίας σὲ βάρος της ἀρχῆς τοῦ προσωπικοῦ τρόπου ὑπάρξεως.

Ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ κατανοεῖται ὡς ἀντικείμενο της διάνοιας, ὁργανώνεται σὲ κλειστό σύστημα μὲ βάση τοὺς κανόνες της λογικῆς ἀντικειμενικότητας καὶ της χρησιμοθηρικῆς «θετικῆς» γνώσης, ὅπως ἀκριβῶς ἰσχύουν στὸ ἐπιστητὸ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν. Ὅτι συλλαμβάνει ὁ νοῦς ὡς ἔννοια, ὑφίσταται καὶ ὡς φυσικὴ ἢ μεταφυσικὴ πραγματικότητα. Μὲ τὴ λογικὴ διερεύνηση τῶν γενικῶν ἐννοιῶν (ὄν, οὐσία, Θεός, κόσμος, αἰωνιότητα κ.λπ.) ὁ νοῦς ἀνάγεται ἀπὸ τὴν ἔννοια στὸ νοούμενο. Ἡ γνώση τῶν ἐννοιῶν ὀδηγεῖ ἀπ' εὐθείας στὴν οὐσία της πραγματικότητας. Ἡ συστηματικὴ χρῆση τοῦ ὀρισμοῦ, της διαίρεσης, τοῦ συλλογισμοῦ καὶ ἡ κατάταξη τοῦ περιεχομένου τῶν ἱερῶν κειμένων σὲ κεφάλαια καὶ σὲ ἔννοιες ἐκλαμβάνεται ὡς ἡ ἀσφαλὴς μέθοδος γιὰ τὴ γνώση τῶν δογμάτων¹⁰. Ἡ ἀνθρώπινη διάνοια, ἐφαρμόζοντας τὴ σχολαστικὴ μέθοδο στὰ ἱερὰ κείμενα μπορεῖ νὰ ἀνάγεται λογικὰ στὴν ἀντικειμενοποιημένη ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία ἐκλαμβάνεται ὡς ἀπρόσωπη ἀναγκαιότητα τοῦ ἀπόλυτου ὄντος. Ἡ λογικὴ ἐμβάθυνση στὴν ἀλήθεια τοῦ δόγματος εἶναι δυνατὸ νὰ ἀνακαλύψει ἀκόμη καὶ ἐντελῶς νέες πτυχές του. Ἐπιπλέον, ἡ δογματικὴ θεωρήθηκε συχνὰ ἀπὸ τὴ σχολαστικὴ θεολογία ὡς ἓνας δογματισμὸς νομοκανονικῆς ὑφῆς καὶ θεσμοποίησης. Τὰ δόγματα θεωρήθηκαν ὡς ἀφηρημένες καὶ διανοητικὲς συλλήψεις, ὡς λογικὲς προτάσεις της πίστεως ἢ ὡς ἀποφάσεις της Ἐκκλησίας αἰώνιου κύρους μὲ ὑποχρεωτικὴ αὐθεντία καὶ ἀναγκαστικὴ ἀποδοχή.

Ἡ δικανικὴ καὶ ὁμολογιακὴ νοοτροπία ποὺ μᾶς κληροδότησε ἡ σχολαστικὴ θεολογία, ἐξέλαβε τὰ δόγματα ὡς ἀπροσπέλαστα μυστήρια, στὴν οὐσία ἄσχετα μὲ τὴ ζωὴ μας, ὡστόσο ἀπαραίτητα ἰδεολογικὰ καὶ ὁμολογιακὰ ἐργαλεῖα γιὰ τὴ θεωρητικὴ πλαισίωση της πίστεως στὸν Θεό. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ὀδηγήθηκε στὰ ἄκρα μὲ τὴν προτεσταντικὴ Μεταρρύθμιση καὶ τὴ διαμάχη γιὰ τὸ ζήτημα τῶν πηγῶν της θείας ἀποκάλυψης. Ἡ σχολαστικὴ καὶ ὁμολογιακὴ κληρονομία ὀδήγησε καὶ τοὺς ὀρθόδοξους στὰ νεότερα χρόνια σὲ μία δῆθεν παραδοσιοκρατικὴ ἀντίληψη τῶν δογμάτων, ὅπου τὸ κύριο βάρος φαίνεται νὰ ἔχει ἡ τυπολατρία καὶ ἡ ὁμολογιακὴ ἐμμονὴ στὴ μορφολογία τοῦ δόγματος, δίχως ἀναφορὰ στὴν ἐμπειρία της ἀλήθειας ποὺ ἐμπεριέχει. Εἶναι χαρακτηριστικὸ

10. Γιὰ τὴ μέθοδο της σχολαστικῆς θεολογίας σὲ σχέση μὲ τὴ θεολογικὴ μεθοδολογία τῶν πατέρων της Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας βλ. ΜΑΤΣΟΥΚΑ ΝΙΚΟΥ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Α'*, *Εἰσαγωγή στὴ θεολογικὴ γνωσιολογία*, Θεσσαλονικὴ 1985, σσ. 137-180.

ὅτι στήν ἔκθεση τῆς δογματικῆς τους ὕλης οἱ νεότερες δογματικὲς τῶν ὀρθοδόξων κατὰ σχολαστικὴ ἐπίδραση ξεκινοῦν πάντοτε ἀπὸ τὴν ἐνότητα τοῦ Θεοῦ (De Deo uno) καὶ ἀκολούθως καταλήγουν στήν τριαδικότητα τοῦ Θεοῦ (De Deo trino)¹¹. Τὰ δόγματα, λοιπόν, εἶναι θεωρητικὲς ἀποφάνσεις ἢ ἄρθρα τῆς πίστεως, τὰ ὅποια στηρίζονται στήν Ἁγία Γραφή καὶ στήν παράδοση καὶ κατοχυρώνονται ἀπὸ κάποια συνοδικὴ ἢ ἄλλη ἐκκλησιαστικὴ αὐθεντία. Ἔτσι τὰ δόγματα ἀποκοτῶν μία αὐτοδύναμη καὶ καθοριστικὴ λειτουργικότητα, γίνονται σύστημα νομικῶν διατάξεων ποὺ ἐπικαθορίζουν τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸν ἠθικὸ βίον τῶν χριστιανῶν¹². Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι διάφορες θρησκευτικὲς κινήσεις στὸν ὀρθόδοξο χῶρο ἐπέδειξαν παντελῆ ἀδιαφορία γιὰ τὸ θεολογικὸ δόγμα καὶ ἔδωσαν βαρύνουσα σημασία στήν ἠθικὴ διδασκαλία, εἰσάγοντας ἀπροκάλυπτα τὸν δυτικὸ ρασιοναλισμὸ καὶ τὸν εὐσεβισμό. Ὁ ἀθεολόγητος αὐτὸς μυστικισμὸς τῆς πρακτικῆς εὐσέβειας, ἀντιλαμβάνονταν τὴν πίστη ὡς ἠθικολογία, μὲ δικανικὲς καὶ συναισθηματικὲς ἀπλουστεύσεις καὶ προσανατόλιζε τοὺς πιστοὺς σὲ ἓναν ἀντικειμενικὸ κώδικα καλῆς συμπεριφορᾶς.

Στὶς μέρες μας ἓνα εἶδος ἀπονεύρωσης καὶ ἀποψίλωσης τοῦ κηρύγματος καὶ τῆς ποιμαντικῆς πράξης ἀπὸ τὴ δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας φαίνεται νὰ κερδίζει ἔδαφος. Συνάμα, δὲν εἶναι λίγες οἱ παρανοήσεις ἐκ μέρους πολλῶν πιστῶν, οἱ ὁποῖες σχετίζονται μὲ τὰ δόγματά της. Ἡ ἀπάντηση στὸ πρόβλημα αὐτὸ δὲν δίνεται μὲ τὴ διαιώνιση μιᾶς θεολογικῆς ἀφασίας, ἡ ὁποία, ἐνῶ κόπτεται γιὰ τὴν ὁμολογιακὴ ὑπεροχὴ τῆς ὀρθόδοξης πίστεως, ὡστόσο, δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἐρμηνεύσει ζωτικὰ γιὰ τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἀντιμετώπιση τῶν πάσης φύσεως ποιμαντικῶν προβλημάτων, τῶν αἰρέσεων, ἢ εἰσοδοχῆ νέων πιστῶν, τῶν νέων προκλήσεων τῆς πολυπολιτισμικῆς σύνθεσης τῆς κοινωνίας μας, ἀπαιτοῦν μία ἀναθεώρηση τῆς σημασίας καὶ τοῦ ρόλου τῆς ἐρμηνείας τῶν δογμάτων. Τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι ἀπλῶς θεωρητικὲς διατυπώσεις καὶ ἀπολιθώματα τοῦ παρελθόντος πρὸς ἐνασχόληση τῶν ἀρχαιολόγων τῆς γνώσης, ἀλλὰ περικλείουν νοήματα ποὺ ἔχουν ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἀποκαλύπτουν καιρίες καὶ ὀριακὲς ἀλήθειες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐξαρτᾶται ἡ ὑπαρξὴ μας.

11. Βλ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ, *Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήναι 1907, ⁴1956, σσ. 32-92. ΤΡΕΜΠΕΛΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, *Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Τόμος πρῶτος, Ἀθήναι 1958, ²1978, σσ. 109 ἔξ.

12. ΜΑΤΣΟΥΚΑ ΝΙΚΟΥ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β΄*, Ἔκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 9-10, 21-22.

Στην ὀρθόδοξη παράδοση τὰ δόγματα οὔτε ἐξελίσσονται οὔτε βελτιώνονται. Κατὰ τὴ διατύπωση τῶν δογμάτων ἰσχύει σαφῶς ἡ ἀκρίβεια καὶ ἡ ἀκριβολογία στὴν ἔκφραση καὶ ὁμολογία τους¹³. Ἐνῶ ἡ ἐμπειρία τῆς πίστεως καὶ τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας εἶναι πάντοτε ἐνιαία καὶ σταθερή, ἡ γλωσσικὴ ἔκφραση τῆς σὲ κάθε ἐποχὴ μπορεῖ νὰ παρουσιάζει ποικιλία. Ἡ παράδοση, λοιπόν, ὡς βιωματικὴ ἔκφραση, κατανόηση καὶ ἐρμηνεῖα τῶν δογμάτων τῆς πίστεως γνωρίζει διαρκῶς προσθήκες καὶ αὐξήσεις¹⁴. Ἡ λειτουργικὴ καὶ λατρευτικὴ ζωὴ, ὁ πλοῦτος τῆς πατερικῆς διδασκαλίας ὡς ὑπομνηματισμὸς τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν δογμάτων, ἡ τέχνη τῆς Ἐκκλησίας καὶ κάθε ἄλλη ἔκφραση τῆς πίστεως καὶ τῆς ζωῆς τῆς αὐξάνονται καὶ ἀναπτύσσονται διαρκῶς. Ἀλλὰ ἡ προσθήκη καὶ ἡ αὐξηση αὐτῆς τῆς παράδοσης εἶναι ἀποτέλεσμα ἐμπειρίας τῆς ἀλήθειας, ἀποτελεῖ προσθήκη ἐμπειρίας καὶ συνιστᾷ αὐξηση μὲ φωτισμὸ τῶν ἐκάστοτε νέων προβλημάτων. Δὲν εἶναι ἐξέλιξη, ὑπέρβαση ἢ βελτίωση τῶν δογμάτων ἀλλὰ ἐρμηνεῖα καὶ κατανόηση καὶ ὄχι ἀπλῶς στατικὴ περιγραφή.

Τὸ γεγονός αὐτὸ παρατηρεῖται σὲ ὅλο τὸ εὖρος τῆς πατερικῆς κριτικῆς πρὸς τὶς ἐκάστοτε αἰρέσεις, ὅταν κατὰ βάση οἱ πατέρες καὶ θεολόγοι τῆς Ἐκκλησίας ἐνδιαφέρονται γιὰ τὰ πράγματα καὶ ὄχι ἀπλῶς γιὰ τὰ ὀνόματα τῆς πίστεως. Ἔτσι, ὅταν ὁμολογεῖται τὸ δόγμα τῆς πίστεως χρειάζεται ὄντως ἀτεγκτὴ ἀκρίβεια στὴ διατύπωση, ὅταν, ὅμως, ἐρμηνεύεται ἢ προβάλλεται τὸ ὀρθόδοξο δόγμα ἔναντι τῆς αἰρετικῆς διδασχῆς, τότε ἐπιβάλλεται ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη, ἀκόμη καὶ πέρα ἀπὸ τὴν ἀκρίβεια τῆς ὀρολογίας¹⁵. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐρμηνεῖα τῶν δογ-

13. Βλ. ΜΑΤΣΟΥΚΑ ΝΙΚΟΥ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Α, Εἰσαγωγή στὴ θεολογικὴ γνωσιολογία*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 160-161, ὑποσ. 98: «Ὡστόσο, σὲ ἓνα ἐγχειρίδιο Δογματικῆς ἐπιβάλλεται πέρα ἀπὸ τὴν ὀφειλόμενη ἀκρίβεια καὶ ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη, ἀντιλογία καὶ προσπάθεια γιὰ μία ἀποσαφήνιση τῆς δογματικῆς διδασκαλίας μὲ βάση τὴν περιορέουσα ἀτμόσφαιρα τοῦ ἐκάστοτε πολιτισμοῦ».

14. Βλ. Βλ. σχετικὰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, *Θεολογία καὶ γλῶσσα*, Ἀθήνα 2002, σσ. 102-125.

15. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸν Συνοδικὸ Τόμο τοῦ 1351 ἡ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ γιὰ τὶς ἀκτιστες ἐνέργειες χαρακτηρίζεται ὄχι ἀπλῶς προσθήκη ἀλλὰ κυρίως ἀνάπτυξη τῆς ΣΤ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς στὸν ἐν λόγω Τόμο διευκρινίζει σαφῶς «... ὡς ἕτερον ἐστὶν ἡ ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας ἀντιλογία καὶ ἕτερον ἢ τῆς πίστεως ὁμολογία, καὶ ἐπὶ μὲν τῆς ἀντιλογίας οὐκ ἀνάγκη περὶ τὰς λέξεις ἀκριβολογεῖσθαι τὸν ἀντιλέγοντα, ὡς καὶ ὁ μέγας φησὶ Βασίλειος, ἐπὶ δὲ τῆς ὁμολογίας ἀκρίβεια διὰ πάντων τηρεῖται καὶ ζητεῖται...». Βλ. ΚΑΡΜΠΗ ΙΩΑΝΝΟΥ, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθόδοξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμος Ι, Ἀθήνα 1960, σ. 378.

μάτων που αντιλαμβάνεται τὸ ἔργο της μὲ ποιμαντική καὶ θεολογική εὐαισθησία δὲν ἐκλαμβάνει τὰ δόγματα *de lege lata*, ὡς ἰσχύουσα νομοθεσία κατὰ τρόπο ἄκαμπτο καὶ ἀνυποχώρητο ἢ ὡς ἀξιωματικὲς ἀρχές τις ὁποῖες δὲν μπορεῖ νὰ ἐπαληθεύσει ἐμπειρικά στὴ ζωὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος ἢ νὰ ἀναδείξει ἐρμηνευτικά στὴ γλῶσσα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου.

Τὰ δόγματα προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας, δὲν προσεγγίζονται θεωρητικά καὶ ἀποκομμένα ἀπὸ τὴ ζωὴ της, ἀλλὰ βιώνονται καὶ διασαφηνίζονται κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν μέσα στὴ λατρευτικὴ ζωὴ της. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἀναδύεται καὶ ὁ ζωτικὸς σύνδεσμος μεταξὺ λατρείας καὶ δογμάτων. Τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἔκφραση τῆς πίστεως καὶ τῆς ζωῆς της βρίσκονται στὴν καρδιά τῆς λειτουργικῆς ἐμπειρίας. Ἡ μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, τὸ Βάπτισμα καὶ ἡ Εὐχαριστία, οἱ δεήσεις, οἱ εὐχές, σύμπασα ἢ ὑμνολογία, τὰ ἀγιογραφικὰ ἀναγνώσματα, τὸ ἴδιο τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως, ἐκφράζουν ποιητικά καὶ παραστατικά τὴν ἀλήθεια τῆς πίστεως, συνδέοντας ἀρμονικά τὸ δόγμα μὲ τὴ λατρεία. Ἀπὸ τίς ἀπαρχές τῆς Ἐκκλησίας, ἀκόμη, ὁ κανόνας τῆς πίστεως συμπίπτει μὲ τὸν κανόνα τῆς λατρείας (*lex orandi est lex credendi*). Ἡ σύμπτωση αὐτὴ ἐξηγεῖ, ἐν τέλει, γιατί ἡ ἔκφραση τόσο τῆς πίστεως ὅσο καὶ τῆς λατρείας γίνεται μὲ γλῶσσα εἰκονολογικὴ καὶ ποιητικὴ παρὰ θεωρητικὴ καὶ ἀφηρημένη¹⁶.

16. Βλ. τὸ ἐξαίρετικό δοκίμιο τοῦ ΝΗΣΙΩΤΗ ΝΙΚΟΥ, «Ἡ θεολογία ὡς ἐπιστῆμη καὶ δοξολογία», σὸ βιβλίον του *Ὁρθοδοξία, Παράδοση καὶ Ἀνακαινισμὸς*, Ἀθήνα, 2001, σσ. 33-35, «Μὴ αὐταπατώμεθα ὅτι ἐκπληροῦμεν τὸν προορισμὸν μας ὑπομνηματίζοντες ἀπλῶς καὶ περιπτωτικῶς τοὺς μεγάλους Θεολόγους Πατέρας, διὰ νὰ ὑποστηρίξωμεν νεοσχολαστικὸς ὀρισμοὺς ἐπὶ τοῦ Μυστηρίου τῆς Ἀποκαλύψεως, ἐνδύοντες οὕτω τὸ ὀρθόδοξον Σῶμα μὲ ξενικὰ καὶ ἀπροσάρμοστα πρὸς αὐτὸ ἐνδύματα. Εἰς τὴν πάλιν τῶν πολυαρίθμων ὁμολογιῶν μὴ ἀφήσωμεν νὰ λάβῃ ἡ Ὁρθοδοξία μέρος ἐπὶ ἴσοις ὅροις. Τὸ δόγμα εἶναι δι' ἄλλους τὸ ὀρόσημον καὶ τὸ τέρμα τῆς ὁμολογιακῆς Θεολογίας τῶν καὶ τελικῆ ἀπόφασις καὶ διαταγὴ (ὅπως τὸ τοῦ Καίσαρος Αὐγούστου, *Λουκ.* 2, 1). Διὰ τὴν Ὁρθοδοξίαν εἶναι τὸ Δόγμα ἑναρξὺς ζωῆς καὶ Σκέψεως. Μὴ λησμονῶμεν ὅτι ἡ λέξις παράγεται ἀπὸ τὸ δοκῶ. Ἀπὸ τὴν ἰδίαν ὁμως ρίζαν παράγεται καὶ ἡ δόξα. Τὸ ἀληθὲς δόγμα περὶ τῆς ἐνδόξου ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ προέρχεται μὲν ἐκ τοῦ δοκῶ, εἶναι γνώμη καὶ ἀπόφασις ἐτυμολογικῶς τῆς πίστεως, ὀδηγεῖ ὁμως εἰς δοξολογίαν καὶ βιοῦται ὡς δεικτικὸν βέλος τῆς πέραν αὐτοῦ ἀπείρου διαστάσεως τῆς ἀποκαλυφθείσης σοφίας τοῦ Θεοῦ. Τὸ Ὁρθόδοξον δόγμα ἔχει ὡς μοναδικὸν καὶ ἀνώτερον κριτήριον τῆς Ἀληθείας τὸ ἴδιον αὐτοῦ περιεχόμενον: τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ· ἐπομένως πᾶν δόγμα ἐδράζεται κυρίως ἐπὶ τοῦ δοξολογικοῦ του στοιχείου... Ἡ Ὁρθοδοξία εἶναι τελικῶς ἡ προσευχομένη Σκέψις τοῦ ἐν κοινῶνι Ἁγίου ὑπάρχοντος· εἶναι ἡ εὐχαριστήριος πρὸς τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀντιπροσωπευτικὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας προσφορὰ εἰς τὸν ἀποκαλυπτόμενον Τριαδικὸν Θεόν».

Ἡ ἐρμηνευτική σπουδή τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως, τὸ ὁποῖο τοποθετεῖται στὸ κέντρο τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, ἀποτελεῖ τὸν πλέον εὐχερῆ συνάμα καὶ λυσιτελῆ τρόπο γιὰ τὴν προσέγγιση τῆς ὀρθόδοξης δογματικῆς διδασκαλίας¹⁷. Ἡ προσέγγιση καὶ ἡ ἀνάλυση τοῦ *Συμβόλου τῆς Πίστεως* μέσα ἀπὸ τὴν πλούσια ὑμνολογικὴ καὶ λειτουργικὴ παράδοση καὶ ὄχι αὐτόνομα καὶ ἀποκομμένα ἀπὸ τὴν ἐν γένει λατρευτικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας προβάλλει ὡς ἡ πλέον ἐνδεδειγμένη πορεία γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς σημασίας, τοῦ περιεχομένου ἀλλὰ καὶ τῆς ἐρμηνευτικῆς προσέγγισης τῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τρόπο κατανοητὸ καὶ ἀπὸ τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο. Τὰ δόγματα δὲν εἶναι κάποιες ἀφηρημένες καὶ διανοητικὲς συλλήψεις ἀλλὰ ἐκκλησιαστικὰ γεγονότα καὶ καρποὶ ζωῆς ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς συναντᾷ καὶ βιώνει τὸν Τριαδικὸ Θεὸ ποὺ ἀποκαλύπτεται μέσα στὴν κτίση καὶ στὴν ἱστορία. Τὸ ἐκκλησιολογικὸ αὐτὸ ὑπόβαθρο τῶν δογμάτων φανερώνει καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὰ δόγματα ἐκφράζουν τὴν ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἕναν τρόπο σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεό, τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ τὸν κόσμον ὁλόκληρο. Συνεπῶς, ἡ δογματικὴ θεολογία, κατὰ τὴν ὀρθόδοξη ἀντίληψη, δὲν ἀντλεῖ τὸ κῦρος τῆς ἀπὸ ἕναν δογματισμὸ νομοκανονικῆς ὑφῆς καὶ θεσμοποίησης ἀλλὰ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἐρμηνεύει καὶ προσεγγίζει κατὰ τρόπο ὀρθόδοξο τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας, φανερώνοντας ἀκριβῶς καὶ τὴ σημασία ποὺ ἔχει ἡ ἐκκλησιαστικὴ πίστη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου.

Ἡ κατήχηση στὴν ἐκκλησιαστικὴ πίστη ταυτιζόταν πάντοτε μὲ τὴ μυσταγωγικὴ πορεία τοῦ πιστοῦ στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως αὐτὴ φανερωνόταν στὰ μυστήρια τοῦ Βαπτίσματος, τοῦ Χρίσματος καὶ τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ἡ σύνδεση θεωρίας καὶ πράξης, δόγματος καὶ ἥθους πραγματοποιεῖται κυρίως στὴ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ἡ πίστη τῆς Ἐκκλησίας παραδίδεται ὡς μία ἀδιάκοπη διαδοχὴ πίστεως ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ, ὡς βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν προσωπικὴ εἴσοδο τοῦ πιστοῦ στὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα. Ἡ μετοχὴ στὴν Ἐκκλησία δὲν συνιστᾷ θεωρητικὴ ἀπλῶς ἀποδοχὴ τῆς πίστεως καὶ τῶν δογμάτων τῆς ἀλλὰ συμμετοχὴ στὴ λειτουργικὴ καὶ μυστηριακὴ ζωὴ τῆς.

17. Πρόκειται γιὰ τὴν πρόταση τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη Ζηζιούλα, βλ. τὶς πανεπιστημιακὲς παραδόσεις του στὴ Θεσσαλονίκη, *Μαθήματα Χριστιανικῆς Δογματικῆς, Θεσσαλονίκη, Μέρος Α'* (1984-1985), σσ. 60 ἔξ., *Μέρος Β'* (Συμπλήρωμα, 1985-1986), σ. 55 ἔξ., *Μέρος Β'*, *Περὶ Δημιουργίας, Σωτηρίας, Χριστολογίας καὶ Ἐκκλησιολογίας* (1986-1987), σ. 1-67.

Στό σημείο αυτό αναφαίνεται και ο ρόλος του Ἁγίου Πνεύματος στη διατύπωση τῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐνεργεῖ στὴν κοινότητα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὄχι σὲ μεμονωμένα ἄτομα, ἐμπνέοντας χαρισματικά τὴν ὀρθόδοξη ἔκφραση τῆς ἀλήθειας τῆς πίστεως. Τὰ δόγματα ἀποτελοῦν αὐθεντικὲς ἀποφάσεις τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ὀρθοδοξία τῆς πίστεως. Ὡς ἐκ τούτου, εἶναι ἐκκλησιαστικά γεγονότα, στὰ ὁποῖα συνυφαίνεται ἡ συνέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὸν ἀγῶνα τῆς Ἐκκλησίας νὰ ἐκφράσει ἐν συνόδῳ καὶ νὰ ὀριοθετήσῃ γλωσσικά τὴν πίστη τῆς. Κάθε δογματικὴ ἔκφραση βαίνει σταθερὰ στὴ γραμμὴ τῆς ἀποστολικῆς ἐμπειρίας «ἔδοξε τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι καὶ ἡμῖν» (Πραξ. 15,28). Κάθε δόγμα εἶναι περιεκτικὸ ὑπόμνημα στὸ γεγονὸς τοῦ Χριστοῦ, μέσῳ τοῦ ὁποῖου ἀποκαλύπτεται στὴν ἱστορία ἡ ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ ὡς βιωματικὴ καὶ ὑπαρξιακὴ ἐμπειρία καὶ σχέση. Στὴν Ἁγία Γραφὴ ἀποτυπώνεται ἡ ἀποστολικὴ ἐμπειρία ὡς πρῶτο δόγμα, μὲ τὸ ὁποῖο ὀφείλουμε νὰ ἐρμηνεύουμε τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας. Τὰ δόγματα συνοψίζουν ἐρμηνευτικά καὶ ὑπομνηματίζουν τὴν Ἁγία Γραφὴ ὡς ἔκφραση τῆς πρωτοχριστιανικῆς κοινότητος τῆς Ἐκκλησίας μὲ ἐπίκεντρο τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Χριστοῦ. Ἡ αὐθεντία τους στηρίζεται στὴν αὐθεντία τῆς Ἁγίας Γραφῆς¹⁸. Ἡ Ἐκκλησία συνοψίζει καὶ ἐρμηνεύει τὸ μήνυμα τῆς Ἁγίας Γραφῆς στὰ σύμβολα τῆς πίστεως καὶ στὴ λειτουργικὴ τῆς ἐμπειρία. Ἡ γνώση καὶ ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πραγματώνεται ἐμπειρικά στὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ δόγματα δὲν ὑφίστανται δίχως συγκεκριμένες ἐκκλησιολογικὲς προϋποθέσεις, ὅπως ἡ ἐνότητα, ἡ καθολικότητα, ἡ ὀρθοδοξία καὶ τὸ συνοδικὸ ἦθος.

Ἡ συστηματικὴ ἐνασχόληση μὲ τὴ δογματικὴ θεολογία ἦταν ἄγνωστη στὴν Ἐκκλησία σχεδὸν κατὰ τὴν πρώτη χιλιετία. Στὴν ἀρχαία μάλιστα Ἐκκλησία ἡ δογματικὴ θεολογία ἐκφραζόταν περιστατικά μέσα ἀπὸ τὴ βαπτισματικὴ καὶ εὐχαριστιακὴ θεολογία καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἀντιαιρετικὴ καὶ ἀσκητικὴ διδασκαλία τῶν πατέρων¹⁹. Κατόπιν, θὰ ἐκφραστῆ κατ' ἐξοχὴν μὲ τὴ λατρεία, τὴν τέχνη, τοὺς ὄρους, τὰ σύμβολα, τοὺς κανόνες καὶ τὶς ἀποφάσεις τῶν τοπικῶν καὶ κυρίως τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ συνολικὰ ἀπὸ τὸ κατὰ περίσταση ἀντιαιρετικὸ, κατηχητικὸ καὶ ἀσκητικό-λειτουργικὸ ἔργο τῶν πατέρων τῆς Ἐκ-

18. ZIZIOULAS JOHN, *Lectures in Christian Dogmatics*, edited by Douglas H. Knight, London 2008, σ. 7-9.

19. Βλ. Μητροπολίτη Περγάμου ΙΩΑΝΝΗ ΖΗΖΙΟΥΛΑ, *Μαθήματα Χριστιανικῆς Δογματικῆς, Θεσσαλονίκη, Μέρος Α'*, σσ. 1-14. ΜΑΤΣΟΥΚΑ ΝΙΚΟΥ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β'*, Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 224 ἔξ.

κλησίας. Στην ὀρθόδοξη παράδοση ἡ δογματικὴ θεολογία ὑπῆρξε κατὰ βάση βιωματικὴ καὶ ἐμπειρικὴ πραγματικότητα καὶ ὄχι ζήτημα ἀφρημένης διανοητικῆς σύλληψης ἢ ἔκθεσης λογικῶν προτάσεων, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς σχολαστικῆς θεολογίας. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ἡ θεώρηση τῆς δογματικῆς δὲν ἀναπτύχθηκε στὸ πλαίσιο μιᾶς θεωρητικῆς ὁμολογίας τῆς πίστεως, ἡ ὁποία ἀπευθύνεται ἀπλῶς στὴ διάνοια καὶ στὴ λογικὴ, ἀλλὰ πρῶτα ὑπῆρξε ζήτημα βίωσης καὶ ἐμπειρίας τῆς σωτηριώδους σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου μὲ τὸν Θεό.

Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας ἀναφέρονται πάντοτε σὲ καιρὶα καὶ ἀποφασιστικὰ ζητήματα ποὺ ἀφοροῦν τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴ φθορὰ καὶ τὸ θάνατο. Οὐδέποτε τὰ δόγματα περιεργάζονται ἄσχετες μὲ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου θεωρητικὲς ἀλήθειες, οἱ ὁποῖες ἀπλῶς ἐμπλουτίζουν τὶς περὶ Θεοῦ γνώσεις ἢ ἀναζητήσεις τοῦ ἀνθρώπου, ὅποτε καὶ ἡ ἀσυμφωνία ἢ τὸ θεολογούμενο ἐπ' αὐτῶν δὲν θίγει ἐπ' οὐδενὶ τὴν ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς πίστεώς της. Συνεπῶς, ἔργο τῆς δογματικῆς θεολογίας στὴν ἐποχὴ μας, μὲ ὅλο τὸ βῆρος καὶ τὴν κληρονομία τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος, εἶναι ἡ ἀνάδειξη τῆς σωτηριολογικῆς σημασίας τῶν δογμάτων καὶ ὄχι ἡ *de lege lata* ἔκθεση ἢ ἀπλὴ παράθεσή τους ἢ μόνη ἢ ἱστορικὴ τεκμηρίωσή τους. Μάλιστα, ἡ ὀρθόδοξη δογματικὴ σήμερα εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναπτύσσεται σὲ γόνιμο διάλογο καὶ ἐνίοτε σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴν Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία προχώρησε στὴν ἀποδοχὴ νεότερων δογμάτων, ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς ὁμολογιακὲς ἀποκλίσεις τοῦ Προτεσταντισμοῦ στὶς ποικίλες ἐκδοχῆς του. Σὲ ἀντίθετη περίπτωση, ἡ δογματικὴ ἀπλῶς συντηρεῖ καὶ διαιωνίζει τὴν ἱστορικὴ ἐμφάνιση καὶ τυπικὴ μορφολογία τῶν δογμάτων δίχως νὰ προβαίνει στὴ σύγχρονη ἐκθεολόγηση καὶ ἐρμηνεία τους.

Ἡ ἐρμηνεία τῶν δογμάτων. Ὄρθόδοξες θεολογικὲς προϋποθέσεις

Ἡ ἀλήθεια τῆς Ἐκκλησίας ὀριοθετεῖται δογματικὰ στὴν ἐμπειρικὴ βίωση τῆς πίστεώς της στὸν Τριαδικὸ Θεὸ καὶ στὸ ἔργο τῆς ἐν Χριστῷ οἰκονομίας. Ἡ διασάφηση τῶν δογμάτων πραγματοποιεῖται περιστάτικα ἀπὸ τὴν πατερικὴ θεολογία. Διατυπώνοντας τὴν ἀλήθεια τῆς Ἐκκλησίας, τὰ δόγματα θέτουν ὅρια ἀνάμεσα στὴ βιωματικὴ ἐμπειρία καὶ ὀρθὴ ἔκφραση τῆς ἀλήθειας, ἀφ' ἑνός, καί, ἀφ' ἑτέρου, στὴν παραφθορὰ ἢ στὴν ἀποσπασματικὴ κατανόησή της. Ὡστόσο, ἡ γνώση ἀπλῶς τῆς ὀρθῆς διατύπωσης δὲν ὑποκαθιστᾷ οὔτε ἐξαντλεῖ

τήν ίδια την έμπειρία τής αλήθειας. Αυτή ακριβώς ή βιωματική και έμπειρική γνώση τής αλήθειας διατυπώνεται με λεκτικούς όρους-όρια που έπισημαίνουν την αλήθεια του δόγματος από την αίρετική διαστρέβλωσή του. Στην όρθόδοξη παράδοση τής Έκκλησίας σπουδάζουμε και βιώνουμε την αλήθεια και τὸ ἦθος του ἄνθρώπου, έκκινώντας από την αλήθεια και τὸ εἶναι του Θεοῦ. Τοῦτο σημαίνει ότι περιγράφουμε, έρμηνεύουμε και αναδεικνύουμε τις ύπαρκτικές διαστάσεις και συνέπειες των θεολογικών δογμάτων τής Έκκλησίας στο ἄνθρωπινο ἦθος. Ἡ όρθή έκθεση και ιστορικοθεολογική ανάλυση του δόγματος χρειάζεται κατόπιν τὸ έρμηνευτικό ξεκλείδωμα του νοήματος, την επικαιροποίηση και την ανανοηματοδότησή του στη γλώσσα τής έποχῆς.

Τὸ ζήτημα τής «έρμηνευτικῆς» εἶναι καιρίας σημασίας όχι μόνο για τὰ δόγματα, αλλά και για την ίδια την Ἁγία Γραφή και την Παράδοση τής Έκκλησίας²⁰. Δίχως έρμηνεία τὰ δόγματα ἀπολιθώνονται και γίνονται ἀρχαιολογικά θρησκευτικά σύμβολα, τὰ όποια δέν συμ-βάλλουν στη βιωματική προσέλαση και ένεργητική μετοχή του ἄνθρώπου στην αλήθεια για τὸν Θεό, τὸν ἄνθρωπο και τὸν κόσμο. Πέρα από τὸ γεγονός ότι τὰ ίδια τὰ δόγματα ἀποτελοῦν έρμηνεία τής Ἁγίας Γραφῆς, ἡ έρμηνευτική τους ἀνάδειξη στο σύγχρονο ἄνθρωπο ἐπιβάλλεται νὰ κομίζει τὸ έντονα σωτηριολογικό και ὑπαρξιακό μήνυμά τους. Δέν ὑπάρχει δόγμα τής Έκκλησίας δίχως σωτηριολογικό για τὸν ἄνθρωπο περιεχόμενο. Γι' αὐτὸ και δέν μπορεῖ νὰ σταθεῖ δογματική διδασκαλία με μόνη την έκθεση και ιστορική περιγραφή των δογμάτων, δίχως ακριβώς την προσπάθεια νὰ προβληθεῖ τὸ καιριο και ἀποφασιστικό περιεχόμενο τής αλήθειάς τους για τὸν ἄνθρωπο και τὸν κόσμο. Ὅλα τὰ δόγματα τής Έκκλησίας, τὸ τριαδολογικό, τὸ χριστολογικό, τὸ πνευματολογικό, τὸ ἀνθρωπολογικό ἢ τὸ περι δημιουργίας δόγμα περιέχουν σωτηριώδεις αλήθειες ἀπὸ τις όποῖες ἐξαρτᾶται ἡ ὑπαρξη του ἄνθρώπου και του κόσμου. Ἡ ἀναζήτηση τής ὄντως ἐλευθερίας και τής ἀγάπης, τὸ έναγώνιο πρόβλημα του κακοῦ, ἡ ὑπέρβαση τής φθορᾶς και του θανάτου, τὸ τελικό νόημα τής ιστορίας και τής πορείας του κόσμου εἶναι θεμελιώδη ὑπαρξιακά προβλήματα του ἄνθρώπου κάθε έποχῆς.

Ὅπως ἡ έρμηνεία τής Ἁγίας Γραφῆς, έτσι και ἡ έρμηνεία των δογμάτων προϋποθέτει γνώση και κατανόηση του ιστορικοῦ πλαισίου και ἐν γενεῖ τής πολιτισμικῆς πραγματικότητας, ἐντὸς τής όποίας ἐμφανίστηκε ἡ συγκεκριμένη δογματική διδασκαλία τής Έκκλησίας. Συνάμα, χρειάζεται καλή γνώση των

20. ZIZIOULAS JOHN, *Lectures in Christian Dogmatics*, ό.π., σσ. 3-5.

προβλημάτων της Ἐκκλησίας καὶ τῶν ποικίλων ἐκφάνσεων τῆς ζωῆς της κατὰ τὴ συγκεκριμένη ἱστορική περίοδο. Ἡ ἐρμηνευτική προσέγγιση τῶν δογμάτων εἶναι ἀπαραίτητο νὰ λαμβάνει ἀκόμη ὑπ' ὄψη τὴν πορεία καὶ ἐξέλιξη τῆς θεολογικῆς γλώσσας, τῆς λειτουργικῆς καὶ ἀσκητικῆς ἐμπειρίας, τῆς προφορικῆς παράδοσης τῆς Ἐκκλησίας καὶ κυρίως τῆς συνοδικῆς ἔκφρασης καὶ ἐμπειρίας. Κάθε ἐποχή, ἀνάλογα μὲ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρά της, παρείχε στὴν Ἐκκλησία καὶ τὸ ἀντίστοιχο λεξιλόγιο, καθὼς καὶ τὶς ἀνάλογες προσλαμβάνουσες ἔννοιες ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἐκφράσουν ἀρτιότερα τὴν ἐμπειρία ποὺ ζοῦσε ἡ Ἐκκλησία καὶ τὴν ὁποία ἔθετε σὲ ἀμφιβολία ἢ αἴρεση. Οἱ ἔννοιες ὄν, λόγος, πρόσωπον, φύσις, οὐσία, ὑπόστασις, ὁμοούσιος, ἐνέργεια, θέλησις, γνωμικὸν θέλημα, ἐνυπόστατον, αὐθυπόστατον, ὑποστατική ἔνωσις, ψυχή, νοῦς, λόγοι τῶν ὄντων κ.λπ. ἐλήφθησαν ἀπὸ τὴν ἀρχαιοελληνική φιλοσοφική παράδοση καὶ ἐντάχθηκαν σταδιακὰ στὴ θεολογική ὀρολογία τῆς Ἐκκλησίας ὕστερα ἀπὸ κατάλληλη ἐπεξεργασία καὶ μεταστοιχείωση, γιὰ νὰ ἀποδώσουν λεκτικὰ θεολογικὲς πραγματικότητες, τὶς ὁποῖες βίωσε ἡ Ἐκκλησία ἐξαρχῆς. Συνεπῶς, ἡ ἱστορία τῶν δογμάτων, ἡ ὁποία ἐξετάζει τὴ γένεση, τὴ μορφολογία καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ δόγματος παρέχει τὸ ἀκριβὲς ὑπόβαθρο γιὰ νὰ μπορέσει νὰ λάβει χώρα καὶ νὰ μὴν εἶναι ἀνιστόρητη ἢ καὶ κακόδοξη ἡ θεολογική ἐρμηνεία τοῦ δόγματος.

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ὁ πλέον δογματικὸς θεολόγος τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, εἶχε θέσει ὡς προθεωρία στὸ ἔργο του *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* τὴ διασάφηση τῆς φιλοσοφικῆς ὀρολογίας, καθὼς καὶ τὴν παρουσίαση τῶν κυριότερων αἰρετικῶν διδασκαλιῶν. Πολὺ νωρίτερα ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῆς δογματικῆς στὸ πλαίσιο τῆς σχολαστικῆς θεολογίας, ὁ Δαμασκηνὸς συστηματοποίησε μὲ ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια τὴ δογματικὴ θεολογία τῶν προηγούμενων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἐκλαμβάνοντας τὸ ὕλικὸ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν αἱρέσεων ὡς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἔκθεση τοῦ ὀρθόδοξου δόγματος. Συνάμα, ἀπὸ τὸ παραπάνω ἔργο του δὲν λείπουν ἀναφορὲς καὶ σὲ ποικίλες ἐπιστημονικὲς καὶ φιλοσοφικὲς γνώσεις τῆς ἐποχῆς του²¹.

21. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσις Ἀκριβῆς τῆς Ὄρθοδόξου Πίστεως*, κείμενο-μετάφραση-εἰσαγωγή-σχόλια Νίκου Μαρσοῦκα, Θεσσαλονίκη 1976. *Διαλεκτικά*, κείμενο-μετάφραση-εἰσαγωγή-σχόλια Νίκου Μαρσοῦκα, Θεσσαλονίκη 1995. ΜΑΤΣΟΥΚΑ ΝΙΚΟΥ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Α΄*, Εἰσαγωγή στὴ θεολογικὴ γνωσιολογία, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 102, 144.

Πέρα, όμως, από το ιστορικό πλαίσιο της εμφάνισης των δογμάτων, η σύγχρονη θεολογική έρμηνευτική χρειάζεται να έντοπίσει και να εκφράσει τα παντός είδους προβλήματα που καθιστούν αναγκαία την έρμηνεία και ανανοηματοδότησή τους. Έτσι, η όλη πορεία και εξέλιξη της δυτικής θεολογίας και πνευματικότητας, ή νεότερη ευρωπαϊκή φιλοσοφική σκέψη, ή εμφάνιση νέων αιρέσεων αλλά και νέων ύπαρξιακών προβλημάτων του ανθρώπου, οι σύγχρονες περι ανθρώπου αντιλήψεις στη φιλοσοφία, στην ψυχολογία, στην κοινωνιολογία, στην οικονομία, στις φυσικές επιστήμες, καθώς και στις βιοτεχνολογικές έρευνες και εφαρμογές, οι επιπτώσεις του τεχνολογικού πολιτισμού, ή έκλειψη του υποκειμένου στην εποχή της μετανεωτερικότητας, ή οικολογική κρίση, τα προβλήματα του τρίτου κόσμου, ή τεχνολογική επανάσταση στην κυβερνητική και στην πληροφορική, ο υπερχαταναλωτισμός και η ανάγκη για άενη ευφορία, και, τέλος, το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης και οι νέες συνθήκες ζωής χρειάζεται να λαμβάνονται υπ' όψη στην έρμηνεία των δογμάτων. Όπως οι Πατέρες της Έκκλησίας προσελάμβαναν με ευχέρεια τη γλώσσα, τα προβλήματα, τον πολιτισμό και τη φιλοσοφική όρολογία της εποχής τους, έτσι και η θεολογική έρμηνεία των δογμάτων σήμερα χρειάζεται να είναι ανοικτή και πάντοτε σε διάλογο με τις σύγχρονες αναζητήσεις και την αντίστοιχη φιλοσοφική όρολογία. Τα παραπάνω είναι ανάγκη πάντοτε να φιλτράρονται από τη διαχρονική λατρευτική και άσκητική εμπειρία αλλά και από τις σύγχρονες μορφές και εμφάνσεις του λειτουργικού και άσκητικού βιώματος, οι οποίες είναι δυνατό να επιδρουν και να έπηρεάζουν την έρμηνεία των δογμάτων²². Ο τρόπος που λατρεύεται και κοινωνείται ο Χριστός ως Θεός, ο τρόπος που βιώνεται η παρουσία του Αγίου Πνεύματος στη λειτουργική και άσκητική ζωή της Έκκλησίας σχετίζεται άμεσα με την περι Χριστού και Αγίου Πνεύματος δογματική θεώρηση. Συνεπώς, η έρμηνεία του δόγματος άπαιτεί από τον δογματολόγο και τη γνώση του ιστορικού πλαισίου της εμφάνισης των δογμάτων αλλά και τη γνώση και έπαφή με όλα τα σύγχρονα ρεύματα της σκέψης και του πολιτισμού και ιδιαίτερα με τη σύγχρονη φιλοσοφία. Συνάμα, ο δογματολόγος όφείλει να γνωρίζει και τους άλλους θεολογικούς τομείς και επιβάλλεται να άσκει το έρμηνευτικό του έργο σε σχέση και άλληλεξάρτηση με την έκκλησιαστική και λειτουργική ζωή. Παράλληλα, η θεολογία και η έρμηνεία των δογμάτων έπι-

22. ZIZIOULAS JOHN, *Lectures in Christian Dogmatics*, ό.π., σ. 4.

βάλλεται να είναι διαρκῶς ἀνοικτὴ στὰ ζητήματα τῆς χριστιανικῆς οἰκουμένης, στὴ σύγχρονη κοινωνία, στὴ ζωὴ, στὸν πολιτισμὸ, στὸν κόσμον ὁλόκληρο.

Ἐὰν ἡ παραπάνω πολυπρισματικὴ θεολογικὴ θεώρηση εἶναι ζητούμενο τῆς δογματικῆς θεολογίας, ἡ ποιμαντικὴ εὐαισθησία καὶ ἡ δημιουργικὴ σκέψη τοῦ δογματολόγου εἶναι ἀπαραίτητο προαπαιτούμενο. Ὅπως ἤδη τονίστηκε, ἡ μέθοδος καὶ ἡ δομὴ τῆς ὀρθόδοξης δογματικῆς θεολογίας βασίζεται κυρίως στὴ δομὴ τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως, ἡ ὁποία καὶ ἐπεκράτησε ἀνέκαθεν στὴ βαπτισματικὴ καὶ εὐχαριστιακὴ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ δομὴ αὐτὴ ἀφορᾷ τὴν ἴδια τὴν οἰκονομία τῆς σωτηρίας, ὅπως βιώνεται στὴν Ἐκκλησία. Ἡ θεματικὴ διαίρεση τῆς δογματικῆς σὲ ἀνεξάρτητα κεφάλαια, ὅταν δὲν συνδέεται μὲ τὴ δομὴ τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως καὶ δὲν ἀλληλοπεριχωρεῖ ἀλλὰ ἀπομονώνει τὰ κεφάλαια αὐτά, εἶναι δυνατὸ ὄχι μόνον νὰ παλινδρομεῖ στὴ σχολαστικὴ μεθοδολογία ἀλλὰ καὶ νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ μέθοδο τῆς θεολογίας καὶ νὰ μὴν ἐκφράζει ὀρθόδοξα τὴν ἀποκάλυψη τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ στὴν κτίση καὶ στὴν ἱστορία ἀλλὰ καὶ τὸ ἔργο τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας²³.

Ἑρμηνεία τῶν δογμάτων καὶ θεολογικὸς διάλογος

Ὁ κανόνας τῆς λατρείας εἶναι ὁ κανόνας τῆς πίστεως καὶ ἀμοιβαία ἡ πίστη δὲν εἶναι ἀφηρημένη καὶ ἰδεολογικὴ στάση ἀλλὰ ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία καὶ ζωὴ. Ἡ θεολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ δόγματος ἀλλάζει τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν ποιότητα τῆς ποιμαντικῆς πράξης τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι, ἡ ποιμαντικὴ δράση δὲν εἶναι ἓνας ὁποιοσδήποτε ἠθικὸς ἀκτιβισμὸς ἀλλὰ τρόπος ζωῆς καὶ τρόπος ὑπάρξεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἱεραποστολικὴ δράση. Ἡ πίστη γίνεται μαρτυρία καὶ τρόπος ζωῆς καὶ ὄχι ἀφηρημένη διακήρυξη μιᾶς ἀλήθειας, ἡ ὁποία δὲν παρέχει νόημα καὶ πλήρωμα ζωῆς.

Στὶς μέρες μας οἱ ὀρθόδοξοι ὀφείλουμε νὰ προσερχόμαστε στοὺς θεολογικοὺς διαλόγους μὲ τοὺς ἑτερόδοξους χριστιανούς ὄχι ἀντιπαραθέτοντας ἀπλῶς τὴν ἱστορικὴ τεκμηρίωση γιὰ τὴν ἀρχαιότητα τῆς δογματικῆς ἐκφρασης ἀλλὰ κυρίως τὴν ὀρθόδοξο ἐρμηνευτικὴ νοηματοδότηση τοῦ δόγματος, παρουσιάζοντας τὸ κρίσιμο θεολογικὸ του περιεχόμενο γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὶς προϋποθέσεις πού ἤδη ἀναφέραμε. Τὸ ἔργο αὐτὸ προϋποθέ-

23. ZIZIOULAS JOHN, *Lectures in Christian Dogmatics*, ὁ.π., σ. 4-5.

τει συνάμα γνωριμία με τις ιστορικές, θεολογικές και πολιτισμικές συνθήκες που διαμόρφωσαν την ιδιαίτερη δογματική διδασκαλία στο χώρο της Ρωμαιοκαθολικής Έκκλησίας και των Προτεσταντικών Όμολογιών. Προώθηση του θεολογικού διαλόγου σημαίνει αλληλοκατανόηση και αγώνας για την ανάδειξη της αλήθειας της εκκλησιαστικής πίστης και εμπειρίας. «Η αλήθεια δεν αποδεικνύει τον έαυτό της θριαμβολογώντας βερμπαλιστικά πάνω στις άλλες αλήθειες...». Η ορθόδοξη παράδοση δεν ταυτίζεται με έναν και μοναδικό πολιτισμό αλλά σαρκώνεται μέσα σε κάθε ανθρώπινο πολιτισμό. Όφείλει να αναδείξει την αληθινή οικουμενικότητα και ανεκτικότητά της. Η αλήθεια, λοιπόν, δεν είναι ανάγκη να εκλαμβάνεται ως δογματισμός και αποκλειστικότητα αλλά ως έρμηνευτική πρόταση και δυνατότητα να προσέλθει σε διάλογο και σχέση με τον άλλον. Αν η αλήθεια είναι κάτι που απλώς κατέχεται ή κληρονομείται άτομικά ή συλλογικά σαν ένα μουσειακό ή γνωστικό αντικείμενο του παρελθόντος, τότε η αλήθεια εμφανίζεται να έχει αιχμαλωτισθεί στο παρελθόν, δίχως να διαθέτει καμία κοινωνική δυναμική στο παρόν και στο μέλλον. Η προώθηση του θεολογικού διαλόγου σημαίνει ακόμη και την υπέρβαση γλωσσικών, ιστορικών και πολιτισμικών προβλημάτων που συνετέλεσαν στην απομάκρυνση και στην άμοιβαία αποξένωση. Σε κάθε περίπτωση, απαιτείται διάκριση των θεολογικών από τους μη θεολογικούς συντελεστές στη δογματική έκφραση της πίστωσης. Η γλώσσα δεν μπορεί να αυτονομεύεται και να αποβαίνει νάρθηκας ή σαρκοφάγος της αλήθειας.

Το παράδειγμα του διαλόγου της Ορθόδοξης Έκκλησίας με τις Προχαλκιδόνιες Έκκλησίες της Ανατολής είναι στις μέρες μας ευγλωττο²⁴. Μια νέα εποχή στις σχέσεις της Ορθόδοξης Έκκλησίας με τις Αρχαίες Ανατολικές Έκκλησίες φαίνεται να έχει ξεκινήσει στις τελευταίες δεκαετίες, ύστερα μάλιστα και από την έντονη ανάπτυξη της «Έκκλησιολογίας» και της Οικουμενικής Κίνησης. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο γενικότερο κλίμα οικουμενικού διαλόγου και επικοινωνίας με τις άλλες χριστιανικές Έκκλησίες ή Ορθοδοξία κατά τον 20^ο αιώνα προέκρινε τη δημιουργία σχέσεων, θεολογικού διαλόγου και πορείας προς την ένωση με τις Αρχαίες Ανατολικές Έκκλησίες, οι οποίες βρίσκονται πλησιέστερα προς την Ορθόδοξη Έκκλησία από τις άλλες χριστιανικές Έκκλησίες. Δε-

24. Βλ. σχετικά YANGAZOGLU STAVROS, «Le regard theologique et ecclesiologique sur le dialogue entre l'Église orthodoxe et les Églises non chalcédoniennes», *Science et Esprit* 65.1-2/2013, σσ. 97-115.

καπέντε αιώνες αμοιβαίας καχυποψίας και έχθρότητας έδωσαν τή θέση τους σε μία νέα περίοδο σχέσεων. Ήδη από τις πρώτες ανεπίσημες συζητήσεις μεταξύ Όρθοδόξων και Άνατολικών κατεβλήθη προσπάθεια να διευκρινιστούν οι θεολογικές παραδόσεις των δύο πλευρών ως προς τὸ χριστολογικὸ δόγμα, τὸ ὁποῖο ἀποτέλεσε καὶ τὴ μοναδικὴ αἰτία τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτῆς διαίρεσης. Εἶναι σημαντικό ὅτι ἀναγνωρίζεται πὼς ἡ ἴδια αὐθεντικὴ ὀρθόδοξη χριστολογικὴ πίστη διατηρήθηκε καὶ στὶς δύο παραδόσεις, ἂν καὶ ἐκφράστηκε μὲ διαφορετικὴ θεολογικὴ ὀρολογία. Ἡ διαφορετικὴ αὐτὴ ἔκφραση στὴ δογματικὴ ὀρολογία ἔγινε, ὅμως, στὸ πλαίσιο τῆς ἀδιάκοπης συνέχειας τῆς ἀποστολικῆς παράδοσης καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές. Ἔτσι, ἀντὶ νὰ καταδικάζει ἡ μία πλευρὰ τὴν ἄλλη, οἱ ἔκφρασεις καὶ τῶν δύο παραδόσεων σὲ μία ἄρμονικὴ ἔκδοχή μποροῦν νὰ δώσουν δυνατότερη περιγραφή τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνανθρώπησης. Συνεπῶς, γιὰ τοὺς Μή-Χαλκηδόνιους εἶναι πλέον σαφές ὅτι «στὴ μία σεσαρκωμένη φύση τοῦ Λόγου οἱ δύο φύσεις συνέχισαν νὰ ὑφίστανται». Πέρα ἀπὸ τὸ κυρίαρχο χριστολογικὸ ζήτημα, τὸν διάλογο τῆς Όρθόδοξης Ἐκκλησίας μὲ τὶς Ἀρχαῖες Ἀνατολικές Ἐκκλησίες ἀπασχόλησε καὶ μία σειρά ἀπὸ ἐκκλησιολογικά, λειτουργικά καὶ ποιμαντικά ζητήματα. Ἄν, λοιπόν, ἀναγνωρίζεται ὅτι ἡ βάση τῆς ἐνότητας καὶ τῆς κοινωρίας μεταξύ Όρθοδόξων καὶ Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν εἶναι ἡ συνεχῆς πιστότητα στὴν ἀποστολικὴ παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν κοινὴ ἐκκλησιολογικὴ ἀντίληψη, ἡ ἐνότητα αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ περιορίζεται μόνο σὲ ὁμολογιακὲς συμφωνίες στὸ χριστολογικὸ δόγμα. Ὡστόσο, κανένα βῆμα δὲν ἔγινε ἀκόμη πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἄρσης τῶν ἀναθεμάτων καὶ τῆς ἀποκατάστασης τῆς μυστηριακῆς κοινωρίας. Ἐνδεχομένως, τοῦτο νὰ ὀφείλεται σὲ ὀρισμένες ἐκκρεμότητες τοῦ ἴδιου τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου ἢ ἀκόμη στὴν ψυχολογικὴ καὶ γεωγραφικὴ ἀποξένωση τῶν δύο οἰκογενειῶν Ἐκκλησιῶν ἢ ἀκόμη σὲ συντηρητικὲς καὶ ἰδεολογικὲς ἀντιδράσεις ὀρισμένων στοιχείων ἐκατέρωθεν. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ οἱ δύο οἰκογένειες Ἐκκλησιῶν ὀφείλουν νὰ προχωρήσουν στὴν οἰκοδόμησι τῆς ἐνότητας μὲ ὑπομονὴ καὶ ἐπιμονή, ὥστε νὰ ἀποφευχθεῖ ὁποιαδήποτε φονταμενταλιστικὴ ἐκδήλωση καὶ συνάμα νὰ ἀποκλεισθεῖ κάθε εἶδος δογματικοῦ μινιμαλισμοῦ. Ὅποιαδήποτε τάση παραθεώρησης τῶν βιβλικῶν, πατερικῶν, ἐκκλησιολογικῶν, λειτουργικῶν καὶ κανονικῶν πλαισίων καὶ συνάμα ἡ ζηλωτικὴ ἐμμονὴ στὶς πολεμικὲς ἀγκυλώσεις τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ καὶ ἡ ὁμολογιακοῦ τύπου πρόσδεση σὲ ἓνα εἶδος ἰδεολογικῆς ὀρθοδοξίας τοῦ γράμματος καὶ μιᾶς ἐκκλησιολογικῆς «καθαρεύουσας» πού δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἀποκατάστασι τῆς ἐνότητας μεταξύ τῶν διηρημένων χριστιανῶν, μπορεῖ νὰ ἀκυρώσει στὴν πράξι ὅλη τὴν πρόοδο καὶ τὴ δυναμικὴ τοῦ διαλόγου.

Ἐπίλογος

Τὰ πάντα στή ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας χρειάζεται νὰ ἐρμηνεύονται καὶ νὰ κατανοοῦνται γιὰ νὰ βιώνονται καὶ νὰ λειτουργοῦν ζωτικά σὲ κάθε ἐποχὴ. Ὅπως ἡ Ἁγία Γραφή δίχως ἐρμηνεία ἀποβαίνει νεκρὸ γράμμα, τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας κινδυνεύουν νὰ μετατραποῦν σὲ ἱστορικά καὶ μουσειακὰ μνημεῖα, ὅταν ἀπλῶς συντηροῦνται καὶ ἐκθέτονται, ὅταν δὲν προσεγγίζονται ἐρμηνευτικά καὶ ζωτικά γιὰ τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον. Ἡ ἐρμηνευτικὴ αὐτὴ ἀναγκαιότητα βρῖσκεται στὴν ἴδια τὴ φύση καὶ τὴ λειτουργία τῶν δογμάτων, καθ' ὅσον αὐτὰ τὰ ἴδια ἀποτελοῦν ἐρμηνεία τῆς Ἁγίας Γραφῆς μὲ συγκεκριμένη γλωσσικὴ σάρκα. Ἔργο τῆς δογματικῆς θεολογίας εἶναι ἡ ἱστορικὴ καὶ θεολογικὴ τεκμηρίωση, καθὼς καὶ ἡ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας σὲ ἄρρηκτη σχέση μὲ τὴ λατρευτικὴ καὶ βιωματικὴ ἐμπειρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος, σὲ διάλογο μὲ τὴ φιλοσοφία, τὸν πολιτισμὸ καὶ γενικότερα μὲ τὴν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα κάθε ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ θεμελιώδη ὑπαρξιακὰ προβλήματα τοῦ ἀνθρώπου. Ὡς συστηματικὴ ἐπέκταση τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων, ἡ δογματικὴ θεολογία στοχεύει στὴν κατάδειξη τοῦ σωτηριολογικοῦ καὶ ὑπαρξιακοῦ περιεχομένου τῶν δογμάτων γιὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν κόσμον, στὴν κριτικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ τους ἀνάλυση κατὰ τρόπο κατανοητὸ ἀπὸ τὸν σύγχρονον ἄνθρωπον. Καθὼς τονίσαμε, ἡ δογματικὴ δὲν ἀποσκοπεῖ ἀπλῶς στὴ γνώση ἀλλὰ στὴν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση καὶ ἀνάδειξη τοῦ σωτηριολογικοῦ περιεχομένου τῶν δογμάτων γιὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν κόσμον ὁλόκληρο. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ δογματικὴ θεολογία εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναδεικνύει καὶ νὰ φανερώνει τὴν κεντρικὴν θέσιν τῶν δογμάτων στὴ ζωὴ καὶ στὸ ἦθος τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπισημαίνει τὴν ὀργανικὴν σχέση τῆς λατρείας μὲ τὴ δογματικὴ διδασκαλία τῆς. Ἔτσι, ἡ ἔρευνα καὶ ἀνάλυση τῆς δογματικῆς ἐπιβάλλεται νὰ γίνεταί σὲ σχέση καὶ ἀλληλεξάρτηση μὲ τοὺς ἄλλους θεολογικοὺς τομεῖς ἀλλὰ καὶ μὲ ὁλόκληρη τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ λειτουργικὴν ζωὴν. Ἐπιπλέον, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ σημασία τῆς δογματικῆς διατύπωσης, ἡ ὁποία ἔλαβε χώρα μετὰ ἀπὸ τὶς προκλήσεις τῶν αἰρετικῶν διδασκαλιῶν, δηλαδή, γιὰ ποιμαντικούς καὶ σωτηριολογικούς λόγους καὶ ὄχι θεωρητικά ἢ ἰδεολογικά. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ταυτότητα τῆς πίστεώς τῆς ἐμπνέεται καὶ καθορίζεται ἀπὸ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ποῦ συνεργεῖ στὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ μέσα στὴν ἱστορία, φανερώνοντας τὶς καίριες ὀψεις τῆς ἀλήθειας γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἀποκαλύπτοντας τὴν ἐσχατολογικὴν προοπτικὴν καὶ πορεία τῆς Ἐκκλησίας. Συνεπῶς, ἡ θεολογικὴ βάση τῶν δογμά-

των είναι κατ' ἐξοχήν βιβλική και ἐκκλησιολογική. Τὰ δόγματα ἀποτελοῦν βιβλικά και ἐκκλησιολογικά γεγονότα πού προέρχονται ἀπό τήν ἐκκλησιαστική κοινότητα και διαμορφώνονται μέσα σ' αὐτήν. Σὲ καμία περίπτωση τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι θεωρητικές ἢ ἰδεολογικές διακηρύξεις, ἄσχετες μὲ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἀφοροῦν τὴν ἐκκλησιολογική ταυτότητα και τὴν ἐσχατολογική προοπτική τοῦ κόσμου και τοῦ ἀνθρώπου. Τὰ δόγματα δὲν εἶναι λογικές προτάσεις τῆς πίστεως ἢ δικανικές ἀποφάσεις τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖες ἀπευθύνονται ἀυτονομημένα στὴ διανοητική σύλληψη, ὅπως συνέβη στὴ σχολαστική θεολογία τοῦ Μεσαίωνα, ἀλλὰ ἔχουν ἄμεσες ὑπαρκτικές διαστάσεις γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ φθορὰ και τὸ θάνατο. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς και ἔργο τῆς δογματικῆς θεολογίας εἶναι ἡ κατάλληλη ἐπέκταση και ἐρμηνευτική διασύνδεση τῶν δογμάτων μὲ τὰ θεμελιώδη ὑπαρξιακά προβλήματα τοῦ ἀνθρώπου σὲ κάθε ἐποχή.